

Nora Mustać,¹ Tin Horvatinović²

Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet, Kennedyjev trg 6, HR-10000 Zagreb

¹ nmustac@efzg.hr, ² thorvatinovic@efzg.hr

**Problemi metodološkog pristupa u analizi
utjecaja religijskih aspekata društva na ekonomski razvoj**

Sažetak

Rad se bavi utjecajem religije na ekonomski razvoj zemlje. U tom kontekstu komparirana je konfesionalna pripadnost stanovništva promatranih zemalja te religijski utjecaj na stupanj gospodarskog razvoja te zemlje. Kao polazište za istraživanje navedene problematike uzeta je doktorska disertacija Mije Mirkovića koja se, između ostaloga, bavi i utjecajem religije na gospodarsku zaostalost slavenskih zemalja te ostala relevantna literatura i znanstveni radovi. Nadalje, rad istražuje problematiku utvrđivanja smjera djelovanja između konfesije i gospodarske razvijenosti. U radu se ispituje i promatra teza o konstantnom sukobu religioznosti i nereligioznosti te načini na koje su pojedine razvijene odnosno nerazvijene zemlje razriješile odnosno nisu razriješile taj problem. Valja naglasiti da u fokusu autora nisu pretpostavke i tvrdnje o religiji, nego se kritički analizira metodologija istraživanja odnosa religije i gospodarstva iz perspektive ekonomije. Zaključno, u obzir su uzeta i empirijska istraživanja koja potvrđuju navedene teze, ali i ona empirijska istraživanja koja analiziraju problem utjecaja religijskih aspekata na ekonomski razvoj s drugačijim zaključcima. Mirkovićev rad, iako je poslužio kao početna ideja u kasnijim empirijskim radovima, analiziran je s različitih aspekata i s drugačijim ishodima.

Ključne riječi

religija, ekonomija, gospodarski razvoj, Mijo Mirković, sukob vjerovanja i nevjerovanja, metodologija

Uvod

Kao podloga i poticaj za istraživanje teme religije i njenih utjecaja na ekonomiju, a time i za pisanje ovoga rada uzeto je djelo, odnosno doktorska disertacija Mije Mirkovića »Glavni uzroci gospodarske zaostalosti slavenskih naroda«. U kasnijim dijelovima ovoga rada, razmatranja su proširena suvremenim ekonomskim istraživanjima, čime je napravljen odmak od početnih Mirkovićevih zaključaka. Između ostalih uzroka zaostalosti, Mirković kao jedan od razloga navodi utjecaj religije koji je, prema njemu, ujedno i ključni uzrok zaostalosti. Religija često ima važnu ulogu u životu svakog čovjeka koji vjeruje, stoga je potrebno analizirati kako ona utječe na čovjeka, a posljedično i na neki narod. Ovim će se radom pokušati analizirati utjecaj aspekta religije na ekonomski razvoj. No u radu neće biti prikazan samo utjecaj na Slavene na koje se Mirković bazirao u svome radu nego će biti prikazan općeniti utjecaj vjere i religije na ekonomski razvoj, stoga će se u tom dijelu napraviti odmak od Mirkovićevega rada. Noviji ekonomski radovi koji se bave ovom problematikom uključuju drugačiju metodologiju, a samim time i drugačiji kut gledanja na navedenu uzročnost.

Djelo Mije Mirkovića napisano je prije Drugog svjetskog rata, u teškim vremenima za Slavene, a opet je realno i prenosivo na današnju situaciju. Iako je prošlo gotovo stotinu godina otkako je djelo napisano, danas se i dalje susrećemo s istim problemom – zaostajanjem slavenskih naroda za Zapadom. Unatoč tome što nam Mirković navodi više uzročnika zaostalosti, a religiju navodi kao ključni,¹ zbog nedostatka empirijskih dokaza bilo bi nepravедno da se upravo religija navede kao jedini, ključni i glavni uzročnik zaostalosti. Nadalje, za religiju Mirković smatra da je duša naroda, a kako je duša »unutarnje Ja« – pokretački faktor svakog čovjeka – tako religija, utječući na dušu, djeluje na čovjekove stavove, na njegovu proaktivnost i inicijativu da se ekonomski uzdigne (usp. Mirković, 2008:99–100). Osobno želimo naglasiti da, iako se ovaj rad bavi religijom kao potencijalnim uzrokom gospodarskog zaostajanja, ne postoje jasne i nepobitne studije koje ukazuju i dokazuju da upravo religija utječe na ekonomsku neaktivnost i nazadnost neke zemlje. Razlog tome je i činjenica da se radi o analizi podataka koja nisu lako mjerljiva jer se radi o podacima koji se odnose na mjerenja nastala na osnovu subjektivnog dojma. Iz takvih je istraživanja jako teško ustvrditi koliko je netko formalni vjernik, a koliko stvarni te koliko ulogu vjera i religija stvarno igraju u njegovom životu i utječu na njegov način života i stavove. Stoga nam je cilj da ovim radom prikažemo argumente »za« i »protiv« teze na koji način religija utječe na ekonomski razvoj.

S obzirom na to da se radi o utjecaju religije na gospodarski razvoj, ovaj rad obuhvaća kako ekonomski tako i sociološki i filozofski pristup. Rad je podijeljen na tri poglavlja. U prvom će se objasniti teza o sukobu religioznosti i nereligioznosti te će biti dan prikaz nekih temeljnih ljudskih promišljanja vezanih za religiju. U drugom poglavlju iznijeti će se ključne teze i radovi koji obrađuju tematiku utjecaja religije na gospodarsku djelatnost, dok će u trećem poglavlju biti obrađena empirijska istraživanja. Završno, iznijet će se zaključne teze rada.

1. Sukob vjerovanja i nevjerovanja

Znanstveno izučavanje religije kompleksno je, pojam *religija* višestruko je nijansiran te podložan promjenama u okviru dijapazona struka koje se njime bave. Prema Knoblauchu, mnogi autori smatraju da se radi o etnocentričnom pojmu koji je nastao na Zapadu, a tek kasnije se nametnuo ostalim kulturama.² Prema rimskom se filozofu Ciceronu riječ *religio* izvodi iz latinske riječi *relegere* koja znači *časćenje bogova*, dok prema kršćanskom teologu Augustinu dolazi od latinske riječi *religare* što označava *povezanost s Bogom*, ali prihvaća i objašnjenje prema kojem riječ dolazi od *religere*, što znači čin kojim se čovjek ponovo odlučuje za Boga nakon što ga je napustio (Knoblauch, 2004:5–8). Analizu započinjemo Goetheovim citatom s kojim i Mirković započinje svoju disertaciju, a on glasi:

»Stvarna, jedina i najdublja tema svjetske povijesti i povijesti čovječanstva, kojoj su sve ostale podređene, ostaje sukob nevjerovanja i vjerovanja.« (Mirković, 2008:33, 39)

Navedeni citat možemo shvatiti kao činjenicu da se sve mijenja, postaje i prestaje, ali sukob između toga vjerujemo li u nešto ili ne ostaje trajan i nepobitan »kamen smutnje« među čovječanstvom. Rješavanje ovog *konflikta* određuje sudbinu naroda. Navedeno možemo analizirati i u kontekstu znanosti. Prema Mirkovićevu tumačenju, znanost je ta koja konstantno propituje, traga za nečim novim i u skladu s tim se mijenja i prilagođava. Religija je statična,

nije podložna propitivanju i promjenama.³ Tu nastaje ključan sukob između religije i znanosti, pa se možemo zapitati koči li religija razvoj znanosti i, općenito, kakav je utjecaj religije na znanost. S obzirom na to da je razvoj znanosti te novih metoda, tehnika i znanja povezan s ekonomskim razvojem, dolazimo do ključnog momenta kojim se bavi ovaj rad – kako religija utječe na ekonomski razvoj neke zemlje.

Postoje određena neslaganja sociologa, filozofa i ekonomista koji su se bavili utjecajem religije na razvoj ekonomije i društva. Karl Marx i Max Weber često su spominjani autori po pitanju istraživanja utjecaja religije na ekonomiju, a njihova su stajališta suprotstavljena. Utjecaj vjerskih pokreta na razvoj materijalne kulture tema je koju detaljno istražuje Max Weber te piše:

»S obzirom na strahovitu zbrku međuovisnih utjecaja između materijalne baze, društvenih oblika i političkih organizacija, te ideja koje su bile kurentne u doba reformacije, možemo samo nastaviti istražujući mogu li se i na kojim točkama izvesti izvjesne korelacije između oblika religioznog vjerovanja i praktične etike. Istodobno ćemo, koliko god je to moguće, pojasniti način i opći *smjer* u kojem su, na temelju tih odnosa, vjerski pokreti utjecali na razvoj materijalne kulture.« (Weber, 2006:72)

Prema Miji Mirkoviću, religija se zasniva na činjenici da su temeljne istine dane i ne treba ih se tražiti, nego čovjek treba imati čvrsto religiozno uporište koje mu daje vjera. Vjernik je poslušan i ne propituje,⁴ dok se znanost razvija, tehnike se mijenjaju, mijenja se umjetnost, kultura pa i oblici društvenog života, stoga je nužno da se i religija razvija želi li »držati korak« s modernim čovjekom (Mirković, 2008:110). Nadalje, Mirković navodi kako se *konflikt vjerovanja i nevjerovanja* sastoje od dviju suprotstavljenih strana koje je potrebno ili pomiriti ili dovesti u ravnotežu, a od načina rješavanja tog *konflikta* ovisi pogled na svijet svakog čovjeka (Mirković, 2008:99). Posljedično, o pogledu na svijet svakog čovjeka ovisi svjetonazor nekog naroda, način života tog naroda, njegovo državno uređenje, zakonodavstvo, umjetnost, obrazovanje, tehnološka i znanstvena dostignuća, u konačnici i sam kulturni, socijalni i ekonomski razvoj tog naroda.

Prema Knoblauchu, Weber ispituje »kulturno značenje« religije, odnosno religijske predodžbe na gospodarsko djelovanje i privredni razvoj. On se, prije svega, bavi protestantskim narodima, točnije, odnosom protestanata i katolika u kontekstu gospodarskog razvoja. Može se istaknuti da je njegova polazišna točka bila »ponajprije veoma neznatno, statistički potvrđeno promatranje

1

Usp. »S tog stajališta pristupamo religijama slavenskih naroda, u njima primjećujemo posljednji uzrok oblikovanja duše ljudi i naroda, a zbog toga i glavni razlog slabe gospodarske produktivnosti slavenskih naroda.« (Mirković, 2008:121)

2

Usp. »Pošto se pojam religije rabi samo u nekim kulturama, mnogi zastupaju shvaćanje da je tu riječ o etnocentričnom pojmu, jer je također i fenomen koji se označuje riječju religija ponajprije zapadna pojava koja je tek kasnije nametnuta i drugim kulturama.« (Knoblauch, 2004:7)

3

Usp. »Statično, formalističko katoličanstvo u slavenskih naroda dolazi u sukob sa zna-

nošću, filozofijom, s nastojanjima za napretkom, s nacionalnom i socijalnom mišlju (...). Na taj način ono sustavno i svjesno koči razvoj kapitalizma.« (Mirković, 2008:113); »Ali katolicizam, dokle god počiva na statičkim dogmama i ne može držati korak s evolucijom duha, dotle god ustraje na pravovjerju i želi ostati 'službenim', ne može zadovoljiti modernog čovjeka. Sve se razvija: znanost, tehnika, oblici društvenog života, umjetnost.« (Mirković, 2008:110)

4

Usp. »Budući da je Crkva i objektivistička, budući da su u Katoličkoj crkvi temeljne istine dane i ne treba ih tražiti, štoviše ne smije ih se tražiti, ona čovjeku daje čvrsto religiozno uporište dok god je sposoban biti poslušan i vjerovati.« (Mirković, 2008:110)

(istraživanje) da se u različitim europskim zemljama protestanti lakše snalaze s kapitalizmom negoli katolici« (Knoblauch, 2004:45). Ideje imaju djelovanje na privredu, a one su vidljive u protestantskoj etici. Istraživao je i etiku konfucijanizma, hinduizma, budizma, kršćanstva i islama te se bavio početnim nastajanjem civilizacija kroz različita vremenska razdoblja, ali komparira iste stadije (Knoblauch, 2004:52).

Prema Swedbergu, Marx smatra da je materijalni svijet oblikovao vjerovanja pojedinca, stoga način proizvodnje određuje religiju, a Weber to stajalište ne odbacuje u potpunosti, ali smatra da je religija ta koja uvelike utječe na ponašanje pojedinaca po pitanju ekonomske proaktivnosti (Swedberg, 2006:229, 230). Potrebno je također razmotriti i povijesne okolnosti. Prema Weberu, Protestanti su od samih početaka bili revolucionarni. Prvo su se pobunili protiv Crkve čime se može uočiti njihov duh koji teži promjenama, karakterizira ih i akumulacija bogatstva koja je dijelom posljedica većeg naslijeđenog materijalnog bogatstva, ali i višeg obrazovanja kojeg protestantski roditelji omogućuju svojoj djeci u odnosu na katolike, kao i vrste tog obrazovanja (Weber, 2006). Mirković se nastavlja na Weberov rad i navodi da je religija ta koja sprječava pojedinca da razmišlja i da njegova savjest bude slobodna te na taj način negativno djeluje na njegovu kreativnost i produktivnost (Mirković, 2008:110). On smatra da se slavenski čovjek precijenio i »s visoka« gleda na gospodarsku djelatnost i materijalni rad, za razliku od Zapadnjaka koji se uvelike trudi i gospodarski je sposobniji od Slavena.⁵ Prema Mirkoviću, slavenske su zemlje kao temelj ustroja imale kršćanska shvaćanja. Takve su zemlje visoko centralizirane sa širokim službeničkim aparatom koji je poslušan i odan nadređenima, a sve funkcionira po formaliziranom pisanom pravu (Mirković, 2008:110). Nadalje, potrebno je razmotriti i mentalitet ili *unutarnji duhovni razvoj*, kako kaže Masaryk, te kako oni utječu na ekonomski razvoj (Mirković, 2008:114–122). Naravno, radi se o teško mjerljivom elementu, ali isto tako možemo ga podvrgnuti diskusiji. Stoga možemo analizirati utjecaj mentaliteta, koji je pod utjecajem religije, ali i ostalih čimbenika, i njegovo odražavanje na ekonomski razvoj. Misli i osjećaji svakog čovjeka određuju njegovu volju i upravljanje njome.

Religija uvelike utječe na formiranje stavova i svjetonazora pojedinca te vjerska učenja mogu utjecati na šira društvena djelovanja, a tako i na ekonomska djelovanja (Granovetter i Swedberg 2001). Nadalje, postoje također razlike u »duhovnom« smislu. Prema Acquavivu i Paceu, prenoseći Weberove stavove, zemlje su se Zapada razvile i u materijalnom i u »duhovnom« smislu u odnosu na zemlje islamskog, hinduističkog i budističkog svijeta koje se bore s razvojnim poteškoćama, odnosno nemaju adekvatne etičke vrednote.⁶ Stoga, na mjestu prethodno citiranom, dodaje Weber:

»Istodobno ćemo, koliko god je to moguće, pojasniti način i opći smjer u kojem su, na temelju tih odnosa, vjerski pokreti utjecali na razvoj materijalne kulture. Tek kada se to s razumnom točnošću odredi, može se pokušati procijeniti do koje se mjere povijesni razvoj moderne kulture može pripisati tim religijskim snagama, a u kojoj mjeri drugima.« (Weber, 2006:72)

2. Odnos religije prema gospodarskoj djelatnosti

Sam život i postojanje ljudske vrste često je obrađivana religijska tema, no kao ekonomisti često ljudski život promatramo kao radnu snagu potrebnu da bi se stjecale određene materijalne korisnosti. Analizirajući smisao čovjekova života, nameće nam se pitanje je li jedini smisao čovjekovog postojanja rad i stjecanje bogatstva ili je potrebno kombinirati rad s uživanjem u životu,

odmorom i druženjem s prijateljima i obitelji. U tom kontekstu, potrebno je analizirati odnos ekonomske korisnosti i zadovoljstva ili sreće naroda neke zemlje i kakav je utjecaj religije u tom odnosu, točnije čemu religija više teži – ekonomskom bogaćenju i poticanju na ekonomsku aktivnost ili tome da je sreća i zadovoljstvo ispred materijalnog. Mirković nam navodi kako bi svaki Slaven htio biti bogat, ali Slaveni podcjenjuju rad i moderne tehnike koje su preduvjet gospodarskog razvoja, kao i izvor bogatstva.⁷ Oni do bogatstva dolaze podmićivanjem i korupcijom, općenito smatra da je narušen sustav vrijednosti. Taj sustav vrijednosti, s jedne strane, ne prihvaća racionalistički orijentiran način života, individualizam, liberalizam ni građansko društvo, dok, s druge strane, precjenjuje osjećajnog čovjeka. Jedan je od razloga zašto se kod Slavena nisu razvili individualizam, inicijativa i proaktivnost, piše Mirković, postojanje zadruga koje su to ograničavale, a istovremeno jačale kolektivizam i poslušnost. Pojedinci su u zadrugama neodgovorni, a koče se oni članovi zadruga koji su sposobni (Mirković, 2008:72–82).

Nadalje, potrebno je analizirati odnos naroda prema bogaćenju i gospodarskoj aktivnosti te sustav vrijednosti koje taj narod ima. Mirković tako analizira Zapadnu Europu koju karakterizira sloboda pojedinca i naroda, racionalizam i napredak tehnike te slavenske zemlje koje su nerazvijene i čiji narodi nisu posjedovali političku slobodu i samostalnost. Mirković se pita koje su to »snage u duhovnom životu slavenskih naroda djelovale kao blokada gospodarskog napretka« (Mirković, 2008:42). Prema Mirkoviću, politička je nesamostalnost imala ključnu ulogu u tome jer su se uvelike orijentirali prema ostvarivanju političke nesamostalnosti, a na gospodarsku djelatnost i ljude koji su se njome bavili prvenstveno su gledali kao na svoje tlačitelje. Za slavenske zemlje Mirković kaže da ne koriste dovoljno svoj potencijal, a:

»Što se budućnosti tiče, ovdje leži veliki plus, ali što se sadašnjosti tiče jednako veliki minus, koji ne možemo objasniti niti opravdati samo prirodnim uvjetima tih zemalja.« (Mirković, 2008:53)

Slaveni se od Zapada razlikuju po tome što se drže vjere i tradicije, dok je Zapad racionalan i bazira se na znanju i kritici. Međutim, Mirković navodi da postoje i velike razlike među Slavenima, uvjetovane različitim crkvenim i vjerskim suprotnostima. Tako za Grkoppravoslavnu crkvu navodi da propovijeda pasivnost, poslušnost, ljubav i žrtvovanje. Za pravoslavnu crkvu općenito

5

Usp. »Filozofija i svjetonazor, politički ciljevi i neopravdano samoprecjenjivanje stvorili su tip slavenskog čovjeka, koji sa svoje umišljene visine gleda na gospodarsku djelatnost, na materijalni rad, uopće na materijalnu kulturu Zapadne Europe i čija je gospodarska sposobnost ostala manja od gospodarske sposobnosti bilo kojeg zapadnog Europljanina.« (Mirković, 2008:98)

6

Usp. »Sociolog Protestantske etike [M. Weber] htio je dokazati kako su se samo u jednom dijelu Zapada razvile povoljne pretpostavke i u materijalnom i u 'duhovnom' smislu za postanak i afirmaciju kapitalizma. U drugim etičko-religijskim kontekstima, u zemljama, primjerice, islamskog, hinduističkog i budističkog svijeta, kapitalizam kao forma naišao je i još nailazi na razvojne poteškoće, jer mu

manjkaju – misli Weber – adekvatne etičke vrednote.« (Acquaviva i Pace, 1996:54) Navedena tvrdnja ne vrijedi i danas kad znamo da je Kina vodeće svjetsko gospodarstvo s najvećim stopama rasta, uz naravno »Azijske tigrove«.

7

Usp. »Filozofija i svjetonazor, politički ciljevi i neopravdano samoprecjenjivanje stvorili su tip slavenskog čovjeka, koji sa svoje umišljene visine gleda na gospodarsku djelatnost, na materijalni rad, uopće na materijalnu kulturu Zapadne Europe i čija je gospodarska sposobnost ostala manja od gospodarske sposobnosti bilo kojeg zapadnog Europljanina.« (Mirković, 2008:98); »...svaki Rus i Slaven iskreno i rado bi želio postati bogat, nego je uzrok podcjenjivanje rada kao izvora bogatstva.« (Mirković, 2008:66)

kaže da strah drži osnovom svoje vjere te da nastoji vjernike držati u konstantnom strahu od toga da će ih Bog kazniti (Mirković, 2008:54–72). Nadalje, vjernik treba poštovati autoritete, inteligencija je nereligiozna i samim time koči duhovni razvoj pojedinca. Religija se protivi napretku, znanosti, obrazovanju jer traži poniznog i poslušnog vjernika koji ne propituje i ne kritizira (Mirković, 2008:110). U takvoj situaciji ljudi nemaju povjerenja u sebe, a niti u rad koji obavljaju jer smatraju da je Bog taj koji odlučuje o svemu. Mirković katolike pak smatra previše pokornima i ovisnima o svećeniku, neslobodnima i nespontanima, zbog spasa njihove duše ovisnog o volji svećenika. Svećenik je taj koji odlučuje je li netko dostojan ili nije dostojan oslobođenja grijeha. Crkvena je organizacija jedini autoritet i cilj religioznosti. Za Mirkovića je katolicizam pun suprotnosti jer su, s jedne strane, strogi zahtjevi katoličke dogmatske etike, a s druge strane, ispovijed i oprost grijeha. Stoga imamo, s jedne strane, religiozne ljude koji se strogo drže crkvenog moralnog učenja, a s druge strane, prosječne ljude koji zadovoljavaju minimalne zahtjeve Rimske crkve tzv. »formalnu vjersku poslušnost«. Oni ne razmišljaju ozbiljnije o sadržaju vjerskog učenja, a od njih se očekuje odlazak na nedjeljnu misu, jednom godišnje ispovijed i pričest te da ne učine neki veliki prekršaj, a ako i učine mogu otići na ispovijed. Na takav način katolicizam je prepun formalnih katolika jer je crkva državna. No, prema Mirkoviću, katolicizam je napredniji od pravoslavlja po pitanju gospodarstva, ali i Katolička crkva slobodnu konkurenciju smatra zlom (Mirković, 2008:105–113). Katolicizam počiva na statičnim crkvenim dogmama i ne ide u korak s razvojem znanosti te stoga teško može zadovoljiti modernog čovjeka. Kao najrazvijenije Slave, Mirković vidi protestante, odnosno protestantske slavenske zemlje. Protestantizam je usmjeren na plansku i racionalnu aktivnost, na prilagođavanje novim okolnostima i metodama te savladavanje prepreka vlastitim radom. Kao što je već navedeno, Mirkovićev rad velikim se dijelom oslanja na rad Maxa Webera i njegovo djelo *Protestantska etika i duh kapitalizma* gdje Weber navodi koliko zapravo tradicija i zaostalost koči razvoj:

»Protivnik s kojim se ‘duh’ kapitalizma, u smislu stanovitog životnog stila koji, vezan normama, nastupa u ruhu jedne ‘etike’, na prvom mjestu imao da bori, ostala je ona vrsta osjećanja i ponašanja koju možemo nazvati tradicionalizmom.« (Weber, 2006:30)

Nadalje, Mirković navodi da je protestantizam sklon slobodi mišljenja, pa čak i prihvaćanju suprotstavljenih mišljenja, što je temeljna razlika od rimokatoličke i pravoslavne crkve. Protestanti oslonac ne traže u Bogu, nego u sebi samima, stoga su protestanti usmjereni na posao i rad, a uspjeh ovisi o njima samima. Protestantizam se usmjerava na obvezu svakog pojedinca prema radu, te ga poučava da ne ovisi o institucijama, državi i crkvenoj dogmatici (Mirković, 2008:113–122).

Nadalje, ono što Mirković navodi jest činjenica da čovjek nikada kroz povijest nije imao funkciju samo da radi i privređuje te da su se ljudi na različitim područjima i u različitim zemljama radom i privređivanjem, odnosno »najkonkretnijom od svih fenomena ljudskog zajedničkog života«, bavili s različitim aspektata i nejednakim intenzitetom. Isto tako, prema Mirkoviću ni razvijene zemlje ni »veliki narodi na zemaljskoj kugli« nisu se na isti način posvetili gospodarskoj djelatnosti. Te razlike, odnosno načini na koji su se pojedine zemlje posvetile svojim ekonomijama možemo smatrati mentalitetom nekog naroda.

»Osobine ljudi čine onaj uvjet koji determinirajuće djeluje na gospodarski razvoj, one čine onu drugu i za nacionalnu ekonomsku produktivnost odlučujuću skupinu uvjeta.« (Mirković, 2008:99)

Mirkovićev način analize utjecaja religije na ekonomski rast i razvoj zemlje predstavlja klasičan primjer kvalitativnog metodološkog pristupa, s ciljem identifikacije povezanosti između te dvije pojave, koji je korišten u početcima dvadesetog stoljeća kod velikog broja autora. Moglo bi se reći da autori i istraživači koriste filozofske koncepte i sociokulturnu analizu društva u svrhu isticanja potencijalnog utjecaja religijskih dogmi na ponašanje pojedinaca, odnosno članova religijskih zajednica. Ta ponašanja posljedično utječu na razinu ekonomskog razvoja s obzirom na to da su određena ponašanja, ekonomski gledano, više adekvatna za gospodarski prosperitet zemlje. Takav način analize nije samo odabran od strane autora nego je donekle i uvjetovan nedostatkom pouzdanih podataka te razvijenog kvantitativnog pristupa analizi tih podataka, a što ujedno predstavlja i najveća ograničenja ekonomskih istraživanja navedene tematike tog razdoblja. Daljnjim razvojem ekonomske znanosti dolazi se do odmaka od takvog načina pristupa analizi religijskog utjecaja na gospodarstvo, odnosno dolazi se do uporabe kvantitativnih metoda za analizu velike količine podataka. Dakle, istraživanja na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog stoljeća do danas koriste potpuno drugačiji pristup u pokušaju razumijevanja povezanosti između religioznosti i gospodarskog razvoja. Zbog navedenog, u trećem će se dijelu ovoga rada prikazati i analizirati primjer modernog istraživanja (Barro i McCleary, 2003) koji predstavlja prekretnicu ovog istraživačkog područja.

3. Empirijska istraživanja

Moderna istraživanja ekonomskih sustava karakterizira upotreba matematičkih modela i ekonometrijskih alata za prikazivanje i analizu povezanosti i veza između dvije ili više pojava. Takve pojave prikazuju se, matematičkim rječnikom, varijablama koje čine određeni skup jednadžbi kojima se nastoji opisati, pod određenim pretpostavkama, ciljana domena. Pretpostavke ekonometrijskih modela mogu se smatrati filozofskim temeljima takvog konceptualnog okvira te se stoga, na prvi pogled, može zaključiti da su ekonomska istraživanja napravila znatan pomak u razumijevanju ekonomske stvarnosti od svojih početaka kada nisu bili dostupni napredni statistički alati. Međutim, je li takav zaključak univerzalno opravdan? Postoje li područja ekonomske znanosti koja otkrivaju nedostatke korištenja čisto mehanicističkih modela? Teza ovog dijela rada je da je upravo utjecaj religije na ekonomski rast jedno takvo područje gdje možda nije moguće, a zasigurno ne trenutno, koristiti čisto matematičke modele zbog izrazite kompleksnosti religije i širine sfere koju ona obuhvaća, kao što je i navedeno u prijašnjim dijelovima rada kada su analizirani ranije korišteni pristupi u toj problematici.

Sagledavajući problematiku utjecaja religije na ekonomski rast zemlje, u znanstvenoj literaturi najznačajnije istraživanje je (Barro i McCleary, 2003) koje je napravilo svojevrsnu prekretnicu na tome području. Prvenstveno će se kroz analizu tog članka istaknuti nedostaci trenutne znanstvene literature, a razlog odabira tog istraživanja upravo je njegova važnost. Barro i McCleary (2003) provode istraživanje, pomoću SRU (*seemingly unrelated regression*), na oko 59 zemalja u periodu od 1981. do 1999. godine. Istraživanje se temelji na lancu koji se sastoji od odlaska u crkvu, što utječe na pojedina religijska vjerovanja, što pak utječe na karakteristike individua, što pak utječe na ekonomske ishode. Koristeći instrumentalne varijable pokazuju da ne postoji suprotna veza, to jest pokazuju da ekonomski ishodi ne utječu na religijska vjerovanja. Ukratko, rezultati pokazuju da odlasci u crkvu negativno, a vjerovanja u raj i pakao pozitivno utječu na ekonomski rast, pri čemu vjerovanje u

pakao ima jači utjecaj od vjerovanja u raj. Razlog negativnog utjecaja odlaska u crkvu na ekonomski rast pripisuju neefikasnom religijskom sektoru. U nastavku ovog rada, istaknut će se problemi u gotovo svakom dijelu lanca kojeg predlažu Barro i McCleary (2003). Naime, u većini istraživanja ne postoji detaljno obrazloženje teorijskog okvira svakog dijela lanca, nego se radi o *ad hoc* pretpostavkama.

Prvo, kritika ovome istraživanju i načelno istraživanju o ekonomskom rastu država može se naći u (Ciccone i Jarociński, 2010), gdje primjenom Bayjesova statističkog modela ukazuju na izrazitu osjetljivost podataka u takvim istraživanjima. Meta-analizom prikazuju da se malom promjenom podataka *a posteriori* vjerojatnost uključivanja varijabli u model rasta znatno mijenja. Grupa varijabli nazvana »religija«, koja čini udjele pojedinih religijskih afilijacija, ovisno o korištenom pristupu i podatcima, treba biti uključena u model, to jest vjerojatnost uključivanja znatno varira. Nadalje, Durlauf i sur. (2011) uspijevaju dobiti podjednake rezultate kao i Barro i McCleary (2003), koristeći istu statističku metodu. Međutim, u slučaju korištenja modela pomičnih prosjeka dolazi se do zaključka da vjerovanje u pakao i/ili raj nema utjecaja na ekonomski rast. Jednako tako, Young (2009) pomoću analize senzitivnost pokazuje osjetljivost modela na podatke i gdje, među ostalim, zaključuje da su rezultati (Barro i McCleary, 2003) većinom posljedica zemalja s lošom kvalitetom podataka. Znači li to da religija nema utjecaja na ekonomski rast? Zsigurno ne jer nepostojanje povezanosti između varijabli ne znači automatski odbacivanje teorije. Taj zaključak posebno je relevantan kod usporedbi između zemalja s obzirom na to da varijable predstavljaju samo pojednostavljenu sliku teorija (Brock i Durlauf, 2001). Kritika ovog dijela rada ne odnosi se na statističke metode, nego upravo na teorije koje bi trebale biti podloga za statističku analizu. Može se zamisliti slijed suvremenih istraživanja koji se sastoji od teorijskih pretpostavki, prikupljanja podataka, statističke obrade i njihove interpretacije. U nastavku rada, analizirat će se upravo teorijske pretpostavke, a razlog navođenja problematike kvalitete podataka i statističke obrade ukazivanje je na postojanje nesuglasica i u daljnjim fazama istraživanja.

Prvenstveno će se analizirati pretpostavke na kojima se temelje sva slična istraživanja, odnosno aksiome koje koriste istraživanja temeljena na deduktivizmu. Naime, ekonomska teorija i teologija počivaju na aksiomima ponašanja pojedinaca. Takve pretpostavke navode Welch i Mueller (2001), a koje čine ekonomsku teoriju i teologiju, u određenoj mjeri, povezanim kategorijama. Oboje pretpostavljaju racionalnost pojedinca u smislu razumijevanja svojeg ponašanja i maksimalizacije ponašanja putem različitih odabira, uzimajući u obzir oportunitetne troškove. Dodatno, pravila za postizanje cilja pojedinca važeća su neovisno o njegovom kulturološkom okruženju. U primjeni navedenih pretpostavki uočavaju se prvotni problemi u analize religije i ekonomske teorije. Konačni ciljevi religija se razlikuju, primjerice u kršćanstvu to je vječno spasenje, od ciljeva pojedinaca i poduzeća ekonomskoj teoriji, gdje se glavnim ciljem smatra maksimizacija bogatstva. Jednako tako, pravila koja određuju ponašanje pojedinaca se razlikuju. U religijskom kontekstu pravila ponašanja pojedinaca definirana su u svetim knjigama, primjerice u kršćanstvu to je Deset zapovijedi, a u ekonomskoj je teoriji to marginalna analiza. Dakle, u istraživanjima temeljenima na utvrđivanju povezanosti, to jest utjecaju religijskih principa i, posljedično, pravila ponašanja na ekonomske ishode, prvenstveno se mora jasno definirati općenito postojanje i smjer utjecaja. Jednostavnije, potrebno je utvrditi zašto i u kojem smjeru vjerovanje u raj i pravila za njegovo zasluživanje utječu na maksimizaciju bogatstva pojedinaca i/ili poduzeća. Barro i McCleary (2003) u svojem radu ne postavljaju

temelje za postojanje takve poveznice, nego samo utvrđuju smjer, odnosno da vjerovanje u raj i pakao pozitivno utječe na ekonomski rast te dodatno da vjerovanje u pakao ima jači utjecaj na ekonomski rast nego vjerovanje u raj. Iz njihova rada nije jasno zašto bi uopće postojala takva poveznica te zašto bi ona imala takav smjer (de Jong, 2008). Nadalje, u modelu nije objašnjen razlog isključivosti utjecaja vjerovanja u raj i pakao među ostalim religijskim vjerovanjima. Među prvotnim analizama utjecaja religijskih postulata na ponašanje pojedinaca i grupa koji imaju utjecaj na ekonomske ishode (Weber, 2006), prema našem mišljenju, ispravno kreće u analizu povezujući protestantsku etiku s mogućim ishodima relevantnim s ekonomskog aspekta. Upitna je i pretpostavka unificiranosti pravila za postizanje spasenja prilikom analize među državama s različitim religijskim opredjeljenjima. Različita pravila dovode do različitih obrazaca ponašanja pojedinaca i grupa koje mogu imati suprotne utjecaje na ekonomske ishode. Primjerice, inkluzivna pravila prema stranim državljanima i različitim religijskim grupama mogu imati pozitivan utjecaj na ekonomski rast uzimajući u obzir važnost stvaranja društvene povezanosti, dok religija s pravilima koja isključuju druge grupe mogu imati negativan utjecaj na ekonomski rast te u tom slučaju analiza među državama i religijskim grupama ima značajne probleme u teoretskim postavkama modela.

Nakon sagledavanja osnovnih pretpostavki modela koji se bave tematikom povezanosti religije i ekonomskog rasta zemlje, u daljnjem dijelu rada fokusirati ćemo se na konkretan model (Barro i McCleary, 2003) i njihov lanac utjecaja religije na ekonomski rast. Prva je stavka u lancu utjecaj odlaska u crkvu na religijska vjerovanja. Rezultat istraživanja (Barro i McCleary, 2003) je slabi negativan utjecaj odlaska u crkvu na gospodarski rast te takav rezultat interpretiraju kao neefikasnost religijskog sektora, odnosno više resursa je upotrijebljeno za određenu razinu outputa, to jest religijskih vjerovanja. Drugi autori, primjerice (Sacerdote i Glaeser, 2001), pretpostavljaju upravo suprotno, to jest da se odlaskom u crkvu stvaraju poveznice među ljudima čime se potiče razvoj društvenog kapitala. Dodatno, može se reći da u znanstvenoj literaturi postoji određeni konsenzus u pogledu postojanja pozitivne veze između razine društvenog kapitala i ekonomskog rasta. Interpretacija takvih istraživanja može se sumirati preko (Fukuyama, 1995) koji zaključuje da je bez postojanja izvan obiteljskih poveznica dostupnost kapitala i ljudi ograničena, čime se ograničava razvoj i osnivanje novih poduzeća. Pod društvenim kapitalom podrazumijeva se ukupnost društvenih relacija baziranih na određenim normama i umreženosti pojedinaca koje imaju za učinak povećanje društvene efikasnosti (Christoforou, 2003). Religijske institucije mogu biti izvor, odnosno baza utemeljenja i razvoja društvenog kapitala (Putnam, 2000), što posljedično uzrokuje ekonomski napredak. Takav zaključak je u suprotnosti s (Barro i McCleary, 2003). Isti autor (Putnam, 1995) zaključuje da je povjerenje između pojedinaca ključna osnova na kojoj počiva teorija društvenog kapitala, a iz čega proizlazi mogućnost boljeg ekonomskog razvoja zemalja čija religija potiče vrijednosti povjerenja. Empirijska istraživanja pokazuju da religiozni pojedinci imaju viši stupanj povjerenja (Guiso, Sapienza i Zingales, 2003) te da postoje razlike između razina povjerenja unutar religija. Primjerice, vertikalno organizirane religije imaju manju razinu povjerenja (Benjamin i sur., 2012). Završno, u zaključku svojeg istraživanja (Barro i McCleary, 2003) iznose stav da utjecaj odlaska u crkvu ima utjecaj na ekonomski rast u onoj mjeri u kojoj ono ima utjecaj na vjerovanja zajednice i pri tome ne prikazuju empirijske i teorijske pretpostavke za takav utjecaj, čime dovode u pitanje relevantnost utjecaja prve karike lanca na drugu. Postavlja se i pitanje

postojanja dodatnih izvora i kanala širenja religijskih poruka i vrijednosti preko političkih aktera i medija.

Drugi je utjecaj u lancu (Barro i McCleary, 2003) preko religijskih vjerovanja do karakteristika individua koji su relevantni za gospodarski rast. U prijašnjem dijelu rada navedena je važnost postojanja karike ponašanja preko koje se izražavaju karakteristike individua. Međutim, dodatni je problem ovakvog kauzalnog lanca realnost postojanja karakteristika individua, odnosno postojanja »unutarnjih stanja« te načini njihovog istraživanja i mjerenja. Ako postoje značajni metodološki problemi mjerenja takvih karakteristika narušena je i sama validnost istraživanja. Problematiku takvih vrsta istraživanja iznosi Kunkel (1963) te naglašava:

»Bilo koje istraživanje o utjecaju uloge individua na ekonomski razvoj mora uzeti u obzir koji od mnogih mogućih kauzalnih faktora utječu na obrasce ponašanja i činjenicu da članstvo u određenoj grupi nije dovoljan razlog za objašnjenje ponašanja pojedinaca.« (Kunkel, 1963:70)

Prema Kunkelu (1963), takve teorije moraju razlikovati nužne, dovoljne i irelevantne uvjete koje prethode ponašanju individua, u suprotnom nije moguće testirati takve teorije. Način je rješavanja navedenih metodoloških problema prihvaćanje biheviorističkog modela u kojem Kunkel (1965) postulira da osobnost ne determinira ponašanje, nego da osobnost je ponašanje, to jest da je osobnost ukupnost obrazaca ponašanja individua koje je oblikovano od strane društva pomoću pozitivnih i negativnih stimulansa, čime se utječe na vjerojatnost ponavljanja ponašanja. Dakle, u kontekstu lanca (Barro i McCleary, 2003), obrasci ponašanja zamjenjuju karakteristike individua te dolaze na mjesto druge karike u lancu, dok se religijska vjerovanja, primjerice u raj i pakao, mogu u širem smislu smatrati stimulansima odnosno nagradama. Takav model, prema spoznajama autora ovog rada, nije razrađen za istraživanje utjecaja religije na ekonomski rast te predstavlja mogućnost za unaprjeđenje takvih istraživanja.

Posljednji utjecaj u lancu (Barro i McCleary, 2003) je karakteristika individua na ekonomski rast zemlje, a prvi je korak u analizi tog utjecaja određivanje parametra kojim se mjeri ekonomski rast. Bruto društveni proizvod (GDP) i bruto društveni proizvod po stanovniku najčešće je upotrijebljivana mjera za ekonomski rast, odnosno pretpostavka većina istraživanja je da povećanje tih varijabli predstavlja krajnji cilj ekonomske politike. Međutim, takva mjera ima određenih nedostataka s kojima istraživači moraju biti upoznati prilikom njegovog korištenja, primjerice metodoloških problema ili ne uzimanja u obzir sive ekonomije (Frajman Ivković, 2016). Razlog ukazivanja na moguću problematiku bruto društvenog proizvoda je mogućnost dobivanja iskrivljenih rezultata utjecaja religije na ekonomski rast ako je varijabla kojom se on mjeri neadekvatna. Dodatno, prema (Marini, 2004) ekonomska kultura se, zajedno s gospodarskim razvojem zemlje, razvija kroz različite stadije. Koristeći, među ostalim, i Maslowu teoriju hijerarhije potreba (Marini, 2004), pokazuje da je distribucija bogatstva važna u početcima razvoja zemlje, dok je u kasnim stadijima veći naglasak stavljen na ekonomski razvoj. Stopa gospodarskog rasta zemlje bit će najveća u srednjoj fazi, to jest u modernizaciji kada određeni sektor dominira u inovaciji. Povećanjem povjerenja, uslijed smanjenja transakcijskih troškova, zemlja može prijeći iz jedne faze u drugu. Stoga, ako određena religijska vjerovanja imaju utjecaj na povjerenje, ona mogu imati pozitivan efekt na razinu razvoja zemlje, ali negativan na stopu rasta (de Jong, 2008).

Nadalje, različita istraživanja prikazuju različitu razinu utjecaja i povezanosti između mnogih ekonomskih parametara i bruto društvenog proizvoda po sta-

novniku. Primjerice, (Barro, 2003) pronalazi da postoji pozitivna veza između bruto društvenog proizvoda i omjera investicija s realnim bruto društvenim proizvodom, omjera izvoznih i uvoznih cijena i provođenja zakonskih odredbi, a negativna s inflacijom, stopom nataliteta i omjerom državne potrošnje i bruto društvenog proizvoda. Cilj ovog rada nije ispitivanje jakosti i smjera utjecaja tih varijabli na bruto društveni proizvod, već isticanje nedostatka u lancu kojim bi se objasnio posredni utjecaj karakteristika pojedinaca, koje su uvjetovane od strane religijskih vjerovanja, prema navedenim varijablama koje utječu na bruto društveni proizvod.

Drugačije rečeno, potrebno je jasno utvrđivanje koja je teorija rasta prihvaćena u modelu, i s njom pripadajuće determinante, i koje karakteristike pojedinaca utječu na odabranu teoriju, to jest u ekonomskoj teoriji postoje različiti modeli s različitim faktorima koji utječu na ekonomski rast. Među teorijama koje se nalaze u literaturi izdvajaju se (Petraokos i Arvanitidis, 2008) neoklasične, endogene, kumulativno-kauzalne, nove ekonomski-geografske i institucionalne teorije te je važno naglasiti da nije postignut konsenzus o validnosti pojedine teorije. Ovisno o odabranoj teoriji postoje različite pretpostavke i kanali preko kojih bi religijska vjerovanja, neposredno preko osobina pojedinaca, utjecala na ekonomski rast. Kroz analizu teorija i navođenje faktora koje one smatraju značajnim za ekonomski rast dobit će se uvid u potencijalne modele za objašnjavanje utjecaja religije na ekonomski rast.

Investicije su važna determinanta ekonomskog rasta zemlje u neoklasičnim i endogenim teorijama, iako se razlikuju prema vremenskom trajanju utjecaja investicija. Međutim, malo je istraživanja napravljeno po pitanju utjecaja religije na investicijske i financijske odluke poduzeća. Istraživanja koja jesu provedena pokazuju da religijska vjerovanja imaju utjecaja na percepciju rizika, prirodu investicija i korporativno upravljanje (Mansour i Jlassi, 2014). Primjerice, prema (Hilary i Hui, 2009), religijska vjerovanja povećavaju averziju prema riziku od strane menadžera poduzeća, a posljedica je smanjenje stope gospodarskog rasta. Međutim, zbog smanjenog opsega literature, pitanje povezanosti religijskih vjerovanja i investicija ostaje otvoreno pitanje.

Inovacije i ulaganja u istraživanje i razvoj predstavlja važnu determinantu gospodarskog rasta u endogenim modelima te postoji snažna pozitivna poveznica između njih (Petraokos i Arvanitidis, 2008). Rezultat je empirijskih istraživanja negativna veza između religijskih vjerovanja i inovacija. Bénabou i sur. (2013) pokazuju snažnu negativnu povezanost između religioznosti i patenata te prema Bénabou i sur. (2015), religiozni su ljudi manje otvoreni prema inovacijama. No također, religioznost pozitivno utječe na poduzetništvo, a koje se, prema Schumpeteru (1911), smatra jednim od glavnih izvora inovacija. Religiozni faktori mogu sveukupno imati pozitivan utjecaj na poduzetništvo (Njoku, 2014) i podržavati poduzetničku kulturu (Anderson, Drakopulou, Scott, 2000). Nadalje, moguće je i da različite religije imaju različiti, odnosno pozitivni i negativni utjecaj na poduzetništvo (Audretsch, Bönte, Tamvada, 2007).

Za razliku od neoklasičnih i endogenih teorija, kumulativno-kauzalne i nove ekonomsko-geografske teorije stavljaju naglasak na važnost početnog stanja u kojemu se nalazi zemlja za njezin gospodarski razvoj, pri čemu kumulativno-kauzalne teorije nisu matematički rigorozne, dok nove ekonomski-geografske teorije imaju formalniji sistem objašnjavanja fenomena ekonomskih aktivnosti unutar određenih lokacija (Petraokos i Arvanitidis, 2008). Nove ekonomsko-geografske teorije ističu važnost klastera za gospodarski razvoj i pokušavaju objasniti njihov razvoj pomoću ekonomije razmjera i transakcijskih

troškova, ali i s pomoću socio-kulturoloških obilježja (Perrons, 2009). Jedna od bitnih karakteristika uspješnih klastera je i povjerenje zato što predstavlja snažan kontrolni mehanizam odnosa između poduzeća (Niu, 2010). Budući da je u radu već naglašeno da povjerenje može biti produkt religijskih utjecaja, religioznost može i putem ove teorije imati utjecaj na gospodarski rast, ali dosada nema empirijskih istraživanja temeljenih na ovakvom konceptualnom modelu.

Institucionalne teorije naglašavaju važnost institucionalnog okruženja za ekonomski razvoj zemlje, pri tome da institucije mogu imati direktan i indirektan utjecaj na gospodarski rast, preko primjerice tehnološkog napretka (Rodrik, 2000). Visoka kvaliteta institucija preko smanjenja transakcijskih troškova i njihova prilagodljivost preko prilagođenosti zakonskih okvira utječe na ekonomski razvoj (de Jong, 2008). Prema (de Jong, 2009), postoji lanac prema kojemu ljudske vrijednosti, među kojima su i religijske, utječu na ekonomski rast neposredno preko institucija i upravljanja.

Utjecaji na gospodarski rast mogu dolaziti i s potražne, a ne isključivo s ponudbene strane kako je dosada bilo pretpostavljeno. Naime, neobjašnjeni dio u matematičkom modeliranju ekonomskog razvoja zemlje naziva se *stopa rasta tehnologije* koja se može promatrati s ponudbene, ali i s potražne strane (Mert, 2017). Razvoj tehnologije usko je povezan uz inovativnost koja dolazi, kao što je navedeno u radu, od strane poduzetnika. Stoga, ako potražnja uvjetuje razvoj poduzetništva, a koja je sama u određenom kontekstu određena od strane religije, dobiva se novi kanal kroz koji religija može imati utjecaj na ekonomski rast zemlje. Međutim, po saznanjima autora, ne postoje empirijska istraživanja koja koriste ovakav model. Dosada je u literaturi, u smislu navedenog konteksta, postulirano da razvoj poduzetništva može biti determinirano od strane religijskog pluraliteta. Takav utjecaj može biti pozitivan, odnosno pogodan za razvoj poduzetništva jer na tržištu s različitim potrebama potrošača poduzetnik ima veću mogućnost opstanka, dok religijska pluralnost može biti nepogodna za razvoj poduzetništva zbog povećane vjerojatnosti za konfliktom ili nestabilnosti (Njoku, 2014).

Zaključak

Ovim radom nastoje se razmotriti i analizirati utjecaji religije na gospodarski razvoj. Kao što je već navedeno, rad je inspiriran i potaknut djelom Mije Mirkovića, ali ga nadilazi proširujući analizu empirijskim podacima, pri čemu se ne zadržava samo na slavenskim narodima nego se koristi općeniti pristup s različitim analizama i zaključcima. Mirković analizira samo slavenske narode i duhovne snage koje su na njih utjecale te smatra da su volja i duh naroda odlučujući faktori u njegovom ekonomskom razvoju, dok su geografski, pedološki, klimatski i ostali dani uvjeti tome podređeni. Prema njegovim tvrdnjama, katoličanstvo slavenskih naroda temelji se na crkvenim institucijama koje zagovaraju poslušnost i odricanje i one čovjeku daju temelj i oslonac. Mirković navodi da je katoličanstvo statično, ne mijenja se i ne razvija u skladu s društvenim razvojem i znanošću. Karakterizira ga činjenica da je u velikoj mjeri formalno te je u stalnom sukobu sa znanošću, filozofijom i društvenim napretkom. Pravoslavlje odbacuje racionalno razmišljanje kao zlo, a negativno se odnosi i na obrazovanje. Protestantizam potiče na samodisciplinu i samostalno djelovanje. Tu se Mirković nastavlja na rad Maxa Webera, protestantskog sociologa koji se također bavio istim fenomenom – odnosom religije i društveno-ekonomskih promjena. Mirkovićevi zaključci odnose se

na to da religija utječe na svjetonazor pojedinaca, što dovodi do toga da religija ima utjecaj u širem društvenom kontekstu na ekonomske performanse nekog društva.

Suprotno od Mirkovića, suvremena istraživanja temelje se na korištenju kvantitativnih modela u objašnjavanju utjecaja religije na ekonomski rast velikog broja zemalja, ponekad bez postojanja socio-kulturoloških poveznica među promatranim zemljama. Za primjer suvremenog istraživanja uzet je (Barro i McCleary, 2003). U istraživanjima takvog tipa postoje problemi u svakom koraku analize, dakle u teorijskim pretpostavkama modela, prikupljanju podataka, statističkoj obradi i njihovoj interpretaciji. Nadalje, karakteristika takvih radova je neadekvatna teorijska podloga statističkih modela, odnosno temelji na kojima modeli počivaju nisu u dovoljnoj mjeri objašnjeni, a u nekim slučajevima su i nepostojeći. Upravo se u toj činjenici nalazi glavna razlika između »početnih« i »suvremenih« istraživanja utjecaja religije na ekonomski rast zemlje. »Početna« su istraživanja ograničena u dostupnosti podataka i kvantitativnih alata, dok su »suvremena« temeljena isključivo na statističkoj obradi podataka uz zanemarivanje važnosti postojanja teorijskih pretpostavki ekonomskih modela. Iz tog je razloga jedna od mogućnosti unaprjeđenja razumijevanja i istraživanja utjecaja religije na ekonomski rast stavljanje većeg naglaska na teorijski okvir u svrhu povećanja validnosti samih modela. Zbog navedenog, postoji mogućnost spajanja ekonomske znanosti i filozofije kako bi se bolje razumio fenomen utjecaja religije na ekonomski razvoj zemlje. Nadalje, u radu su istaknuti i novi, to jest nedovoljno istraženi, mogući načini preko kojih religijska vjerovanja mogu utjecati na gospodarski razvoj zemlje.

Završno se može reći da jedini način boljeg shvaćanja utjecaja religije na ekonomski rast jedne zemlje jest spajanje dva dosada potpuno različita pristupa u analizi takvog utjecaja jer oba pristupa, svaka na svoj način, predstavljaju preveliko pojednostavljenje stvarnosti. Problem izučavanja ove tematike leži u činjenici izrazite kompleksnosti i multidimenzionalnosti društvene pojave koja se naziva religija. Zbog toga, postoji sumnja u mogućnost potpunog otkrivanja i razumijevanja utjecaja religije na ekonomski razvoj zemlje, a jedini način, odnosno prvi korak ka tome je učenje iz prvotnih istraživanja i primjeni njihovih načina razmišljanja na empirijska istraživanja.

Literatura

Acquaviva, Sabino; Pace, Enzo (1996): *Sociologija religija: problemi i perspektive*. Prevele Dubravka Zorić, Mate Zorić. Zagreb: Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta.

Anderson, Alistair R.; Drakopoulou, Sarah; Scott, Michael G. (2000): »Religion as an environmental influence on enterprise culture – The case of Britain in the 1980s«, *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research* 6 (2000) 1, str. 5–20. doi: <https://doi.org/10.1108/13552550010323050>.

Audretsch, David B.; Bönnte, Werner; Tamvada, Jagannadha Pawan (2007): »Religion and entrepreneurship«, *IZA Discussion Papers*. Dostupno na: http://conference.iza.org/conference_files/worldb2007/tamvada_j3400.pdf (pristupljeno 12. 9. 2018.).

Barro, Robert (2003): »Determinants of Economic Growth in a Panel of Countries«, *Annals of Economics and Finance, Society for AEF* 4 (2003) 2, str. 231–274.

Barro, Robert; McCleary, Rachel M. (2003): »Religion and Economic Growth across Countries«, *American Journal of Sociology* 68 (2003) 5, str. 760–781. doi: <http://doi.org/10.2307/1519761>.

Bénabou, Ronald; Ticchi, Davide; Vindigni, Andrea (2013): »Forbidden Fruits: The Political Economy of Science, Religion and Growth«, *NBER Working Paper* No. 21105. Dostupno na: <https://www.nber.org/papers/w21105.pdf> (pristupljeno 12. 9. 2018.).

Bénabou, Roland; Ticchi, Davide; Vindigni, Andrea (2015): »Religion and Innovation«, *American Economic Review* 105 (2015) 5, str. 346–351. doi: <https://doi.org/10.1257/aer.p20151032>.

Benjamin, Daniel J.; Choi, James J.; Fisher, Geoffrey W. (2012): »Religious Identity and Economic Behavior«, *NBER Working Paper*, str. 1–33. doi: <https://doi.org/10.3386/w15925>.

Brock, William A.; Durlauf, Steven N. (2001): »Growth Empirics and Reality«, *World Bank Economic Review* 15 (2001) 2, str. 229–272.

Christoforou, Asimina (2003): »Social Capital and Economic Growth: The Case of Greece«, *PhD Symposium on Social Science Research in Greece of the Hellenic Observatory, European Institute, London School of Economics*. Dostupno na: <https://pdfs.semanticscholar.org/c2b0/07a8502981e52d4a11721825bb331b2a38f9.pdf?ga=2.66533869.299606022.1542016943-393109468.1542016943> (pristupljeno 12. 9. 2018.).

Ciccone, Antonio; Jarociński, Marek (2010): »Determinants of Economic Growth: Will Data Tell?«, *American Economic Journal: Macroeconomics* 2 (2010) 4, str. 222–246. doi: <https://doi.org/10.1257/mac.2.4.222>.

de Jong, Eelke (2011): »Religious values and economic growth. A review and assessment of recent studies«, u: Ter Haar, Gerrie (ur.), *Religion and Development. Ways of Transforming the World*, London: Hurst and Company, str. 111–140.

de Jong, Eelke (2009): *Culture and Economics: On Values, Economics, and International Business*. London: Routledge.

Durlauf, Steven N.; Kourtellos, Andros; Ming Tan, Chih (2011): »Is God in the details? A reexamination of the role of religion in economic growth«, *Journal of applied econometrics* 27 (2011) 7, str. 1059–1075. doi: <https://doi.org/10.1002/jae.1245>.

Fukuyama, Francis (1995): *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press.

Granovetter, Mark; Swedberg, Richard (2001): *The Sociology of Economic Life*, Westview Press, Colorado 2001.

Guiso, Luigi; Sapienza, Paola; Zingales, Luigi (2003): »People's opium? Religion and economic attitudes«, *Journal of Monetary Economics* 50 (2003) 1, str. 225–282, doi: [https://doi.org/10.1016/s0304-3932\(02\)00202-7](https://doi.org/10.1016/s0304-3932(02)00202-7).

Hilary, Gilles, Hui, K. W. (2009): »Does Religion Matter in Corporate Decision-Making in America?«, *Journal of Financial Economics* 93 (2009) 3, str. 455–473. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2008.10.001>

Frajman Ivković, Anita (2016): »Limitations of the GDP as a measure of progress and well-being«, *Econviews* 29 (2016) 1, str. 257–272.

Knoblauch, Hubert (2004): *Sociologija religije*, preveo Ivan Markešić. Zagreb: Demetra.

Kunkel, John H. (1965): »Values and Behavior in Economic Development«, *Economic Development and Cultural Change* 13 (1965) 3, str. 257–277. doi: <https://doi.org/10.1086/450110>.

Kunkel, John H. (1963): »Psychological factors in the analysis of economic development«, *Journal of Social Issues* 19 (1963) 1, str. 68–87.

Mansour, Walid; Jlassi, Mouna (2014): »The Effect of Religion on Financial and Investing Decisions«, u: Baker, H. Kent; Ricciardi, Victor (ur.), *Investor Behavior: The Psychology of Financial Planning and Investing*, str. 135–151. Hoboken: John Wiley & Sons.

Marini, Matteo (2004): »Cultural evolution and economic growth: a theoretical hypothesis with some empirical evidence«, *Journal of Behavioral and Experimental Economics* 33 (2004) 6, str. 765–784. doi: <https://doi.org/10.1016/j.socec.2004.09.044>.

Mert, Merter (2017): »Sources of economic growth from demand-side«, *Eurasian Journal of Social Sciences* 5 (2017) 2, str. 1–11. doi: <https://doi.org/10.15604/ejss.2017.05.02.001>.

Mirković, Mijo (2008): *Glavni uzroci gospodarske zaostalosti slavenskih naroda*. Zagreb: Dom i svijet.

Niu, Kuei-Hsien (2010): »Organizational trust and knowledge obtaining in industrial clusters«, *Journal of Knowledge Management* 14 (2010) 1, str. 141–155. doi: <https://doi.org/10.1108/13673271011015624>.

Njoku, D. I. (2014). Religion and entrepreneurship. *International Journal of Theology and Reformed Tradition* 6 (2014), str. 62–74.

Perrons, Diane (2009): »Understanding Social and Spatial Divisions in the New Economy: New Media Clusters and the Digital Divide«, *Economic Geography* 80 (2009) 1, str. 45–61. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1944-8287.2004.tb00228.x>.

Petrakos, George; Arvanitidis, Paschalis (2008): »Determinants of Economic Growth« *Economic Alternatives* (2008) 1, str. 11–30.

Putnam, Robert D. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.

Putnam, Robert D. (1995): »Bowling Alone: America's Declining Social Capital«, *Journal of Democracy* 6 (1995) 1, str. 65–78. doi: <https://doi.org/10.1353/jod.1995.0002>.

Rodrik, Dani (2000): »Institutions for High-quality Growth: What They are and How to Acquire Them«, *Studies in Comparative International Development* 35 (2000) 3, str. 3–31. doi: <https://doi.org/10.3386/w7540>.

Sacerdote, Bruce; Glaeser, Edward L. (2001): »Education and Religion«, *Journal of Human Capital* 2 (2001) 2, str. 188–215. doi: <https://doi.org/10.3386/w8080>.

Schumpeter, Joseph A. (1911): *The theory of economic development*. Cambridge: Harvard University Press.

Swedberg, Richard (2006): *Načela ekonomske sociologije*, preveo Emil Heršak. Zagreb: Mate.

Weber, Max (2006): *Protestantska etika i duh kapitalizma: odnos između religije i ekonomskog i društvenog života u modernoj kulturi*, preveo Dragutin Hlad. Zagreb: MISL.

Welch, Patrick J.; Mueller, J. J. (2001): »The Relationships of Religion to Economics«, *Review of Social Economy* 59 (2001) 2, str. 185–202. doi: <https://doi.org/10.1080/00346760122087>.

Young, Cristobal (2009): »Model Uncertainty in Sociological Research: An Application to Religion and Economic Growth«, *American Sociological Review* 74 (2009) 3, str. 380–397. doi: <https://doi.org/10.1177/000312240907400303>.

Nora Mustać, Tin Horvatinović

**Problems of Methodological Approach in Analysing
the Influence of the Religious Aspects of Society on Economic Development**

Abstract

This paper examines the effect of religion on the economic development of a group of selected nations. In that way, it compares confessional affiliation of population and religious influence on the economic development of observed countries. As a base for this research Mijo Mirković's doctoral thesis was taken, which among other things deals with the religious influence on the lack of economic development of Slavic countries, and other relevant scientific papers. Also, the paper explores the issue of determining the direction between confessions and economic development. Furthermore, the constant struggle between religious and nonreligious is also analysed and observed, as well as the methods used by undeveloped or developed countries to solve this problem. Authors do not focus on the assumptions and claims about religion, but critically analyse the methodology of researching relations between religion and the economy from the perspective of economics. Although Mirković's thesis served as the initial idea in later empirical works, it was analysed from different aspects and outcomes. Also, several empirical studies were taken into consideration which supports the mentioned thesis and those that analyse the problem of the effect of religious aspects on economic development with different conclusions.

Key words

religion, economy, economic development, Mijo Mirković, conflict of belief and disbelief, methodology